શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની વિચાર-કણિકાઓ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની આત્મકથા

સંવત ૧૯૨૪ના કાર્તિક સુદિ ૧૫, રવિએ મારો જન્મ હોવાથી આજે મને સામાન્ય ગણતરીથી બાવીસ વર્ષ પૂરાં થયાં. બાવીસ વર્ષની અલ્પ-વયમાં મેં અનેક રંગ આત્મા સંબંધમાં, મન સંબંધમાં, વચન સંબંધમાં, તન સંબંધમાં અને ધન સંબંધમાં દીઠા છે. નાના પ્રકારની સૃષ્ટિરચના, નાના પ્રકારનાં સંસારી મોજાં, અનંત દુઃખનું મૂળ, એ બધાંનો અનેક પ્રકારે મને અનુભવ થયો છે. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અને સમર્થ નાસ્તિકોએ જે જે વિચારો કર્યા છે તે જાતિના અનેક વિચારો તે અલ્પ વયમાં મેં કરેલા છે. મહાન્ ચક્રવર્તીએ કરેલા તૃષ્ણાના વિચાર અને એક નિસ્પૃહી મહાત્માએ કરેલા નિસ્પૃહાના વિચાર મેં કર્યા છે. અમરત્વની સિદ્ધિ અને ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ ખૂબ વિચારી છે. અલ્પ વયમાં મહત્ વિચારો કરી નાખ્યા છે. મહત્ વિચિત્રતાની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એ સઘળું બહુ ગંભીરભાવથી આજે હું દૃષ્ટિ દઈ જોઉં છું તો પ્રથમની મારી ઉગતી વિચારશ્રેણિ, આત્મદશા અને આજને આકાશ-પાતાળનું અંતર છે; તેનો છેડો અને આનો છેડો કોઈ કાળે જાણે મળ્યો મળે તેમ નથી. પણ શોચ કરશો કે એટલી બધી વિચિત્રતાનું કોઈ સ્થળે લેખન-ચિત્રન કર્યું છે કે કંઈ નહીં? તો ત્યાં એટલું જ કહી શકાય કે લેખન-ચિત્રન સઘળું સ્મૃતિના ચિત્રપટમાં છે બાકી પત્ર-લેખિનીનો સમાગમ કરી જગતમાં દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. યદિ હું એમ સમજી શકું છું કે તે વય-ચર્યા જનસમૂહને બહુ ઉપયોગી, પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય, અને પરિણામે તેઓ ભણીથી મને શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય તેવી છે; પણ મારી સ્મૃતિએ તે પરિશ્રમ લેવાની મને ચોખી ના કહી હતી, એટલે નિરૂપાયતાથી ક્ષમા ઇચ્છી લઉં છું. પારિણામિક વિચારથી તે સ્મૃતિની ઇચ્છાને દબાવી તે જ સ્મૃતિને સમજાવી, તે વય-ચર્યા ધીરે

ધીરે બનશે તો, અવસ્ય ધવળ-પત્ર પર મૂકીશ; તો પણ સમુચ્ચય વર્ય-ચર્યા સંભારી જઉં છું.

સાત વર્ષ સુધી એકાંત બાળવયની રમત-ગમત સેવી હતી. એટલું મને તે વેળા સ્મૃતિમાં છે કે વિચિત્ર કલ્પના-કલ્પનાનું સ્વરૂપ કે હેતુ સમજ્યા વગર-મારા આત્મામાં થયા કરતી હતી. રમત-ગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને સહજ—રાજેશ્વર જેવી ઉંચી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. વસ્ત્ર પહેરવાની, સ્વચ્છ રાખવાની, ખાવાપીવાની, સુવાબેસવાની બધી વિદેહી દશા હતી; છતાં હાડ ગરીબ હતું. એ દશા હજુ બહુ સાંભરે છે. અત્યારનું વિવેકી જ્ઞાન તે વયમાં હોત તો મને મોક્ષ માટે ઝાઝી જિજ્ઞાસા રહેત નહીં. એવી નિરપરાધી દશા હોવાથી પુનઃ પુનઃ તે સાંભરે છે.

સાત વર્ષથી અગિયાર વર્ષ સુધીનો કાળ કેળવણી લેવામાં હતો. આજે મારી સ્મૃતિ જેટલી ખ્યાતિ ભોગવે છે, તેટલી ખ્યાતિ ભોગવવાથી તે કંઈક અપરાધી થઈ છે; પણ તે કાળે નિરપરાધી સ્મૃતિ હોવાથી એક જ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું પડતું હતું; છતાં ખ્યાતિનો હેતુ નહોતો, એટલે ઉપાધિ બહુ ઓછી હતી. સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી કે તેના જેવી સ્મૃતિ બહુ જ થોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે આ ક્ષેત્રે હશે. અભ્યાસમાં પ્રમાદી બહુ હતો. વાત-ડાહ્યો, રમતિયાળ અને આનંદી હતો. પાઠ માત્ર શિક્ષક વંચાવે તે જ વેળા વાંચી તેનો ભાવાર્થ કહી જતો. એ ભણીની નિશ્ચિંતતા હતી. તે વેળા પ્રીતિ-સરળવાત્સલ્યતા-મારામાં બહુ હતી; સર્વથી એકત્વ ઇચ્છતો; સર્વમાં ભ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડચું હતું. લોકોમાં કોઈ પણ પ્રકારથી જુદાઇના અંકુરો જોતો કે મારું અંતઃકરણ રડી પડતું. તે વેળા કલ્પિત વાતો કરવાની મને બહુ ટેવ હતી. આઠમા વર્ષમાં મેં કવિતા કરી હતી; જે પાછળથી તપાસતાં સમાપ હતી.

અભ્યાસ એટલી ત્વરાથી કરી શક્યો હતો કે જે માણસે મને પ્રથમ પુસ્તકનો બોધ દેવો શરુ કર્યો હતો, તેને જ ગુજરાતી કેળવણી ઠીક પામીને તે જ ચોપડીનો પાછો મેં બોધ કર્યો હતો. ત્યારે કેટલાક કાવ્ય-ગ્રંથો મેં વાંચ્યા હતા. તેમ જ અનેક પ્રકારના બોધગ્રંથો—નાના-આંકઅવળા મેં જોયા હતા; જે પ્રાયઃ હજુ સ્મૃતિમાં રહ્યા છે. ત્યાં સુધી મારાથી સ્વાભાવિક રીતે ભદ્રિકપણું જ સેવાયું હતું; હું માણસ જાતનો બહુ વિશ્વાસુ હતો; સ્વાભાવિક સૃષ્ટિરચના પર મને બહુ પ્રીતિ હતી.

મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા. તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણકીર્તનનાં પદો મેં સાંભળ્યા હતાં; તેમ જ જુદા જુદા અવતારો સંબંધી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા; જેથી મને ભક્તિની સાથે તે અવતારોમાં પ્રીતિ થઈ હતી, અને રામદાસજી નામના સાધુની સમીપે મેં બાળલીલામાં કંઠી બંધાવી હતી; નિત્ય કૃષ્ણનાં દર્શન કરવા જતો; વખતો વખત કથાઓ સાંભળતો; વારંવાર અવતારો સંબંધી ચમત્કારમાં હું મોહ પામતો અને તેને પરમાત્મા માનતો, જેથી તેનું રહેવાનું સ્થળ જોવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. તેના સંપ્રદાયના મહંત હોઈએ, સ્થળે સ્થળે ચમત્કારથી હરિકથા કરતા હોઈએ અને ત્યાગી હોઈએ તો કેટલી મજા પડે? એ જ વિકલ્પના થયા કરતી; તેમ જ કોઈ વૈભવ ભૂમિકા જોતો કે સમર્થ વૈભવી થવાની ઇચ્છા થતી; 'પ્રવીણ સાગર' નામનો ગ્રંથ તેનામાં મેં વાંચ્યો હતો; તે વધારે સમજ્યો નહોતો; છતાં સ્ત્રી સંબંધી નાનાં પ્રકારનાં સુખમાં લીન હોઈએ અને નિરુપાધિપણે કથાકથન શ્રવણ કરતા હોઈએ તો કેવી આનંદદાયક દશા, એ મારી તૃષ્ણા હતી. ગુજરાતી ભાષાની વાંચનમાળામાં જગતકર્ત્તા સંબંધી કેટલેક સ્થળે બોધ કર્યો છે તે મને દૃઢ થઈ ગયો હતો, જેથી જૈન લોકો ભણી મારી બહુ જુગુપ્સા હતી; બનાવ્યા વગર કોઈ પદાર્થ બને નહીં માટે જૈન લોકો મૂર્ખ છે, તેને ખબર નથી. તેમ જ તે વેળા પ્રતિમાના

અશ્રદ્ધાળુ લોકોની ક્રિયા મારા જેવામાં આવી હતી, જેથી તે ક્રિયાઓ મલીન લાગવાથી હું તેથી બીતો હતો, એટલે કે તે મને પ્રિય નહોતી.

જન્મભૂમિકામાં જેટલા વાણિયાઓ રહે છે. તે બધાની કુળશ્રદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન છતાં કંઈક પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુને જ લગતી હતી, એથી મને તે લોકોનો જ પનારો હતો. પહેલેથી સમર્થ શક્તિવાળો અને ગામનો નામાંકિત વિદ્યાર્થી લોકો મને ગણતા તેથી મારી પ્રશંસાને લીધે ચાહીને તેવા મંડળમાં બેસી મારી ચપળશક્તિ દર્શાવવા હું પ્રયત્ન કરતો. કંઠીને માટે વારંવાર તેઓ મારી હાસ્યપૂર્વક ટીકા કરતા; છતાં હું તેઓથી વાદ કરતો અને સમજણ પાડવા પ્રયત્ન કરતો. પણ હળવે હળવે મને તેમનાં પ્રતિક્રમણસૂત્ર ઇત્યાદિક પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં; તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત જીવથી મિત્રતા ઇચ્છી છે તેથી, મારી પ્રીતિ તેમાં પણ થઈ અને પેલામાં પણ રહી. હળવે હળવે આ પ્રસંગ વધ્યો. છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમ જ બીજા આચાર-વિચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા અને જગતકર્તાની શ્રદ્ધા હતી. તેવામાં કંઠી તૂટી ગઈ એટલે ફરીથી મેં બાંધી નહીં. તે વેળા બાંધવા-ન બાંધવાનું કંઈ કારણ મેં શોધ્યું નહોતું. આ મારી તેર વર્ષની વયની ચર્યા છે. પછી હું મારા પિતાની દુકાને બેસતો અને મારા અક્ષરની છટાથી કચ્છ દરબારને ઉતારે મને લખવા માટે બોલવતા ત્યારે હું ત્યાં જતો. દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાલ્હેર કરી છે. અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે; રામ ઇત્યાદિકનાં ચરિત્રો પર કવિતાઓ રચી છે; સંસારી તૃષ્ણાઓ કરી છે; છતાં કોઇને મેં ઓછો અધિકો ભાવ કહ્યો નથી, કે કોઇને મેં ઓછું અધિકું તોળી દીધું નથી, એ મને ચોક્કસ સાંભરે છે. [અપૂર્ણ]

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓનો અને માન્યતાઓનો એમના જ શબ્દોમાં પરિચય

['શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથ વાંચતાં-વિચારતાં-મનન કરતાં મને

એમની જે વિશિષ્ટતાઓ અને માન્યતાઓનો પરિચય થયો, તે પરિચય તેમનો પરિચય કરાવનાર તેમના ભાઈ મનસુખલાલ તથા ગાંધીજી અને બીજાનાં લખાણો વાંચતાં થતો નથી; તેથી મને થયેલો પરિચય મુમુક્ષુઓને જાણવા સારૂ તેમના જ શબ્દોમાં જણાવું છું —પ્રકાશક]

(૧) તે ધર્મની વિધિ, અર્થની વિધિ, કામની વિધિ અને તેને આધારે મોક્ષની વિધિને પ્રકાશી શકે તેવો છે. ઘણા જ થોડા પુરુષોને પ્રાપ્ત થયો હશે એવો એ કાળનો ક્ષયોપશમી પુરુષ છે.

(૨) આ સંસારને શું કરવો ? અનંતવાર થયેલી માને આજે સ્ત્રી સ્વરૂપે ભોગવીએ છીએ.

(૩) પ્રવર્તન કરવામાં પંચમકાળમાં જે જે ચમત્કારો જોઈએ છે, તે એકત્ર છે અને થતા જાય છે. હમણાં એ સઘળા વિચારો કેવળ પવનથી પણ ગુપ્ત રાખશો.

(૪) વળી જેનું મુખ હું કોઈ કાળે પણ નહીં જ જોઉં, જેને કોઈ કાળે હું ગ્રહણ નહીં જ કરૂં, તેને ઘેર પુત્રપણે, સ્ત્રીપણે, દાસપણે, દાસીપણે, નાના જંતુપણે શા માટે જન્મ્યો ? અર્થાત્ એવા દ્વેષથી એવા રૂપે જન્મવું પડયું અને તેમ કરવાની તો ઇચ્છા નહોતી.

(૫) મહાન્ પુરુષોએ કેવી દશા પામી માર્ગ પ્રકાશ્યો છે ? શું શું કરીને માર્ગ પ્રકાશ્યો છે ? એ વાતનું આત્માને સારી રીતે સ્મરણ રહે છે અને એ જ પ્રગટ માર્ગ કહેવા દેવાનું ઇશ્વરી ઇચ્છાનું લક્ષણ જણાય છે. આટલા માટે તો હમણાં કેવળ ગુપ્ત થઈ જવું જ યોગ્ય છે. એક અક્ષરે એ વિષયે વાત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. આપની ઇચ્છા જાળવવામાં ક્યારેક ક્યારેક પ્રવર્તન છે, અથવા ઘણા પરિચયમાં આવેલા યોગ્ય પુરુષની ઇચ્છા માટે કંઈક ઉચ્ચાર અથવા લેખ કરાય છે. બાકી સર્વ પ્રકારે ગુપ્તતા કરી છે. અજ્ઞાની થઈને વાસ કરવાની ઇચ્છા બાંધી રાખી છે; તે એવી કે અપૂર્વ કાળે જ્ઞાન પ્રકાશતાં બાધ ન આવે.

તન્મય આત્મયોગમાં પ્રવેશ છે. ત્યાં જ ઉલ્લાસ છે. ત્યાં જ યાચના છે અને યોગ (મન-વચન-કાય) બ્હાર પૂર્વ કર્મ ભોગવે છે. વેદોદયનો નાશ થતાં સુધી ગૃહવાસમાં રહેવું યોગ્ય લાગે છે. પરમેશ્વર ચાહીને વેદોદય રાખે છે કારણ કે પંચમકાળમાં પરમાર્થની વર્ષાઋતુ થવા દેવાની તેની થોડી જ ઇચ્છા લાગે છે.

(૬) દશ પૂર્વધારી ઇત્યાદિકની આજ્ઞાનું આરાધન કરવાની મહાવીર દેવની શિક્ષા વિષે આપે જણાવ્યું છે તે ખરૂં છે. એણે તો ઘણું ય કહ્યું હતું, પણ રહ્યું છે થોડું અને પ્રકાશક પુરુષ ગૃહસ્થાવાસમાં છે.

(૭) પારમાર્થિક વિષય માટે મૌન રહેવાનું કારણ પરમાત્માની ઇચ્છા છે. જ્યાં સુધી અસંગ થઇશું નહિ, અને ત્યારપછી તેની ઇચ્છા મળશે નહિ ત્યાં સુધી પ્રગટ રીતે માર્ગ કહીશું નહીં; અને આવો સર્વ મહાત્માઓનો રીવાજ છે.

(૮) જે જે કાળે જે જે પ્રારબ્ધ ઉદય આવે, તે તે વેદન કરવું એ જ્ઞાની પુરુષોનું સનાતન આચરણ છે, અને તે જ આચરણ અમને ઉદયપણે વર્તે છે, અર્થાત્ જે સંસારમાં સ્નેહ રહ્યો નથી તે સંસારના કાર્યની પ્રવૃત્તિનો ઉદય છે અને ઉદય અનુક્રમે વેદન થયા કરે છે.

(૯) પૂર્વકાળમાં જે જે જ્ઞાની પુરુષોના પ્રસંગો વ્યતિત થયા છે, તે કાળ ધન્ય છે. તે ક્ષેત્ર અત્યંત અત્યંત ધન્ય છે. તે શ્રવણને, શ્રવણના કર્તાને, અને તેમાં ભક્તિભાવવાળા જીવોને ત્રિકાળ દંડવત્ છે.

(૧૦) હાલ દોઢ માસથી ઉપાધિના પ્રસંગમાં વિશેષ કરીને સંસારનું સ્વરૂપ વેદાયુ છે એવા જો કે પૂર્વે ઘણા પ્રસંગ વેદ્યા છે, તથાપિ જ્ઞાને કરી ઘણું કરી વેદ્યા નથી. આ દેહ અને તે પ્રથમનો બોધ બીજ હેતુવાળો દેહ, તેમાં થયેલું વેદન તે મોક્ષ કાર્ય ઉપયોગી છે.

(૧૧) વેપારમાં કોઇ યાંત્રિક વેપાર સૂઝે તો હવેના કાળમાં કંઇ લાભ થવો સંભવ છે.

(૧૨) એક શ્લોક વાચતાં અમને હજારો શાસ્ત્રનું ભાન થઈ તેમાં ઉપયોગ ફળી વળે છે.

(૧૩) જ્યાં સુધી સર્વ પ્રકારના વિષમ સ્થાનકોમાં સમવૃત્તિ ન થાય ત્યાં સુધી યથાર્થ જ્ઞાન કહ્યું જતું નથી.

(૧૪) જ્ઞાની પુરુષને નવવાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યદશા વર્તે ત્યારથી જે સંયમ સુખ પ્રગટે છે તે અવર્ણનીય છે, ઉપદેશ માર્ગ પણ તે સુખ પ્રગટયે પ્રરૂપવો યોગ્ય છે.

(૧૫) સ્વર્ગ—નરકાદિની પ્રતીતિનો ઉપાય યોગ માર્ગ છે. તેમાં પણ જેમને દુરંદેશી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તેને પ્રતીતિ માટે યોગ્ય છે. સર્વ-કાળ એ પ્રતીતિ દુર્લભ થઈ પડી છે, જ્ઞાન માર્ગમાં એ વિશેષ વાત વર્ણવી નથી, પણ તે બંધાય છે એ જરૂર.

(૧૬) અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આદિ જે જે સિદ્ધિઓ કહી છે, ૐ આદિ મંત્રયોગ કહ્યો છે, તે સર્વ સાચાં છે, આત્મૈશ્વર્ય પાસે તે અલ્પ છે. જ્યાં આત્મસ્થિરતા છે ત્યાં સર્વ પ્રકારના સિદ્ધિયોગ વસે છે.

(૧૭) સર્વ પ્રકારના પ્રભાવજોગ આત્મારૂપ મહાભાગ્ય એવા તીર્થંકરને વિષે ઘટે છે, હોય છે.

(૧૮) ગુણસ્થાનું એ સમજવા માટે કહેલાં છે. ઉપશમ અને ક્ષપક એ બે જાતની શ્રેણી છે. ઉપશમમા પ્રત્યક્ષ દર્શનનો સંભવ નથી; ક્ષપકમાં છે. પ્રત્યક્ષ દર્શનના સંભવને અભાવે અગિયારમેથી જીવ પાછો વળે છે. ઉપશમ શ્રેણી બે પ્રકારે છે. એક આજ્ઞા રૂપ, એક માર્ગ જાણ્યા વિના સ્વાભાવિક ઉપશમ થવા રૂપ. આજ્ઞારૂપ પણ આજ્ઞારાધન સુધી પતિત થતો નથી, પાછળનો ઠેક ગયા પછી માર્ગના અજાણપણાને લીધે પડે છે. આ નજરે જોયેલી, આત્માએ અનુભવેલી વાત છે. કોઈ શાસ્ત્રમાંથી નીકળી આવશે. ન નીકળે તો કાંઈ બાધ નથી. તીર્થંકરના હૃદયમાં આ વાત હતી, એમ અમે જાણ્યું છે.

(૧૯) અગિયારમેથી લથડેલા ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને ઘણામાં ઘણા પંદર ભવ કરે એમ અનુભવ થાય છે. અગિયારમામાં એવું છે કે ત્યાં પ્રકૃતિઓ ઉપશમ ભાવમાં હોવાથી મન, વચન, કાયાના યોગ પ્રબળ શુભભાવમાં વર્તે છે, એથી શાતાનો બંધ થાય છે; અને એ શાતા ઘણું કરીને પાંચ અનુત્તર વિમાનની હોય છે.

(૨૦) જેવી દૃષ્ટિ આ આત્મા પ્રત્યે છે, તેવી દૃષ્ટિ જગતના સર્વ આત્માને વિષે છે, જેવો સ્નેહ આ આત્મા પ્રત્યે છે, તેવો સ્નેહ સર્વ આત્મા પ્રત્યે વર્તે છે. જેવી આ આત્માની સહજાનંદ સ્થિતિ ઇચ્છીએ છીએ, તેવી જ સર્વ આત્મા પ્રત્યે ઇચ્છીએ છીએ. જે જે આ આત્મા માટે ઇચ્છીએ છીએ, તે તે સર્વ આત્મા માટે ઇચ્છીએ છીએ. જેવો આ દેહ પ્રત્યે મમત્વભાવ રાખીએ છીએ, તેવો સર્વ દેહ પ્રત્યે ભાવ રાખીએ છીએ. જેવો સર્વ દેહ પ્રત્યે વર્તવાનો ભાવ રાખીએ છીએ, તેવો જ આ દેહ પ્રત્યે પ્રકાર વર્તે છે. આ દેહમાં વિશેષ બુદ્ધિ અને બીજા દેહ પ્રત્યે વિષમ બુદ્ધિ ઘણું કરી ક્યારેય થઈ શકતી નથી. જે સ્ત્રીયાદિનો સ્વપણે સંબંધ ગણાય છે, તે સ્ત્રીયાદિ પ્રત્યે જે કંઈ સ્નેહાદિક છે અથવા સમતા છે, તેવો જ સર્વ પદાર્થ પ્રત્યે વર્તે છે. આત્મારૂપપણાનો કાર્યે માત્ર પ્રવર્તન હોવાથી જગતના સર્વ પદાર્થ પ્રત્યે જેમ ઉદાસીનતા વર્તે છે તેમ સ્વપણે ગણાતા સ્ત્રીયાદિ પદાર્થો પ્રત્યે વર્તે છે.

(૨૧) આર્યઆચાર એટલે મુખ્ય કરીને દયા, સત્ય, ક્ષમાદિ ગુણોનું આચરવું તે.

(૨૨) આર્ય વિચાર એટલે મુખ્ય કરીને આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, વર્તમાનકાળ સુધીમાં તે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, તથા તે અજ્ઞાન અને અભાનનાં કારણો, તે કારણોની નિવૃત્તિ અને તેમ થઈ અવ્યાબાધ આનંદસ્વરૂપ અભાન એવા નિજપદને વિષે સ્વાભાવિક સ્થિતિ થવી તે.

(૨૩) વર્ણાશ્રમાદિ, વર્ણાશ્રમાદિપૂર્વક આચાર તે સદાચારના અંગભૂત જેવા છે.

(૨૪) દયાની લાગણી વિશેષ રહેવા દેવી હોય તો જ્યાં હિંસાનાં સ્થાનકો છે, તથા તેવા પદાર્થો લેવાય દેવાય છે, ત્યાં રહેવાનો અથવા જવા આવવાનો પ્રસંગ ન થવા દેવો જોઈએ, નહિ તો જેવી જોઈએ તેવી ઘણું કરીને દયાની લાગણી ન રહે.

(૨૫) આ લોકમાં સુખનું કારણ અને પરલોકમાં સુખનું કારણ જે સંસાર પ્રવૃત્તિથી થાય તેનું નામ વ્યવહાર શુદ્ધિ.

(૨૬) કોઈ પણ પ્રકારના અનાચારથી લક્ષ્મી મેળવવી ન જોઈએ. મનને જેથી સુખ હોતું નથી તેથી કાયાને કે વચનને ન હોય. અનાચારથી મન સુખી થતું નથી, આ સ્વતઃ અનુભવ થાય તેવું કહેવું છે.

(૨૭) સઘળા ધર્મ મતોના વિચાર જિનપ્રણીત વચનામૃત સિંધુ આગળ એક બિંદુ રૂપ નથી.... . એવો એકે પારમાર્થિક વિષય નથી કે જે જૈનમાં નહીં હોય અને એવું એકે તત્ત્વ નથી કે જે જૈનમાં નથી. પ્રયોજનભૂત તત્ત્વ એના જેવું કયાય નથી. એક દેહમાં બે આત્મા નથી, તેમ આખી સૃષ્ટિમાં બે જૈન, એટલે જૈનની તુલ્ય બીજું દર્શન નથી.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના મોક્ષાર્થિઓને પઠનીય-મનનીય-આદરણીય વિચાર

(ગાંધીજીએ પૂછેલા પ્રશ્નોના આપેલા ઉત્તર—મોક્ષમાળાદિમાથી ચૂંટેલ)

પ્ર. મોક્ષ શું છે?

ઉ. જે ક્રોધાદિ અજ્ઞાનભાવમા, દેહાદિમાં આત્માને પ્રતિબંધ છે, તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થવી - મુક્તિ થવી તે મોક્ષપદ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે, જે સહજ વિચારતાં પ્રમાણભૂત લાગે છે.

પ્ર. ઈશ્વર શું છે ?

ઉ. અમે તમે કર્મમાં વસી રહેલા જીવ છીએ. તે જીવનું સહજ સ્વરૂપ, એટલે કર્મ રહિતપણે-માત્ર એક આત્મત્વપણે જે સ્વરૂપ છે, તે ઈશ્વરપણું છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિષે છે તે ઈશ્વર કહેવા યોગ્ય છે; અને તે ઈશ્વરતા આત્માનું સહજ સ્વરૂપ છે. જે સ્વરૂપ કર્મ પ્રસંગે જણાતું નથી, પણ તે પ્રસંગ અન્ય સ્વરૂપ જાણી, જ્યારે આત્મા ભણી દૃષ્ટિ થાય છે, ત્યારે જ અનુક્રમે સર્વજ્ઞતાદિ ઐશ્વર્યપણું, તે જ આત્મામાં જણાય છે; અને તેથી વિશેષ ઐશ્વર્યવાળો કોઈ પદાર્થ, સમસ્ત પદાર્થો નિરખતાં પણ અનુભવમાં આવી શકતો નથી; જેથી ઈશ્વર છે તે આત્માનું બીજું પર્યાયિક નામ છે, એથી કોઈ વિશેષ સત્તાવાળો પદાર્થ ઈશ્વર છે એમ નથી, એવા નિશ્ચયમાં મારો અભિપ્રાય છે.

પ્ર. તે (ઈશ્વર) જગત્કર્તા છે ?

ઉ. તે જગત્કર્તા નથી, અર્થાત્ પરમાણુ આકાશાદિ પદાર્થો નિત્ય હોવા યોગ્ય છે, તેથી કોઈ પણ વસ્તુમાંથી બનવા યોગ્ય નથી. કદાપિ એમ ગણીએ કે તે ઈશ્વરમાંથી બન્યા છે, તો તે વાત પણ યોગ્ય લાગતી નથી, કેમકે ઈશ્વરને જો ચેતનપણે માનીએ, તો તેથી પરમાણુ, આકાશ વગેરે ઉત્પન્ન કેમ થઈ શકે ? કેમકે ચેતનથી જડની ઉત્પત્તિ થવી જ સંભવતી નથી. જો ઈશ્વરને જડ સ્વીકારવામાં આવે તો સહેજે અનૈશ્વર્યવાન્ ઠરે છે, તેમ જ તેથી જીવરૂપ ચેતન પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં. જડ-ચેતન ઉભય રૂપ ઈશ્વર ગણીએ તો પછી જડ-ચેતન ઉભયરૂપ જગત્ છે તેનું ઈશ્વર એવું બીજું નામ કહી સંતોષ રાખી લેવા જેવું થાય છે; અને જગત્નું નામ ઈશ્વર રાખી સંતોષ રાખી લેવો તે કરતાં જગત્ને જગત્ કહેવું એ વિશેષ યોગ્ય છે. કદાપિ પરમાણુ, આકાશાદિ નિત્ય

ગણીએ અને ઈશ્વરને કર્માદિનો ફળ આપનાર ગણીએ તો પણ તે વાત સિદ્ધ જણાતી નથી. એ વિચારવા ષડ્દર્શન સમુચ્ચયમાં સારાં પ્રમાણો આપ્યાં છે.

મોક્ષમાળામાંથી

જગત્ રચવાની પરમેશ્વરને શી જરૂર હતી ? રચ્યું તો સુખદુઃખ મૂકવાનું કારણ શું ? રચીને મોત શા માટે મૂકયું ? એ લીલા કોને બતાવવી હતી ? રચ્યું તો કયાં કર્મથી રચ્યું ? તે પહેલાં રચવાની ઇચ્છા કાં નહોતી ? ઈશ્વર કોણ ? જગતના પદાર્થ કોણ ? અને ઇચ્છા કોણ ? રચ્યું તો જગત્માં એક જ ધર્મનું પ્રવર્તન રાખવું હતું ? આમ ભ્રમણામાં નાખવાની જરૂર શી હતી ?

પ્ર. આત્મા શું છે ?

ઉ. જેમ ઘટપટાદિ વસ્તુઓ છે, તેમ આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ વસ્તુ છે. ઘટપટાદિ અનિત્ય છે, ત્રિકાળ એક સ્વરૂપે રહી શકે એવા પદાર્થ નથી, આત્મા એક સ્વરૂપે સ્થિતિ કરી શકે એવો નિત્ય પદાર્થ છે. જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ સંયોગોથી થઈ શકી ન હોય, તે પદાર્થ નિત્ય હોય છે. આત્મા કોઈ પણ સંયોગોથી બની શકે એમ જણાતું નથી. કેમકે જડના હજારો ગમે તે સંયોગો કરીએ, તો પણ તેથી ચેતનની ઉત્પત્તિ નહીં થઇ શકવા યોગ્ય છે. જે ધર્મ જે પદાર્થમાં હોય નહીં, તેવા ઘણા પદાર્થો ભેળા કરવાથી પણ તેમાં જે ધર્મ નથી, તે ઉત્પન્ન થઇ શકે નહીં, એવો અનુભવ થઈ શકે એમ છે. જે ઘટપટાદિ પદાર્થો છે તેને વિષે જ્ઞાન સ્વરૂપતા જોવામાં આવતી નથી. તેવા પદાર્થોના પરિણામાંતર કરી સંયોગ કર્યો હોય અથવા થયા હોય, તો પણ તે તેની જ જાતિના થાય, અર્થાત્ જડ સ્વરૂપ થાય પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ ન થાય. તો પછી તેવા પદાર્થના સંયોગે આત્મા કે જેને જ્ઞાની પુરૂષો મુખ્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ લક્ષણવાળો

કહે છે, તે તેવા ઘટપટાદિ પદાર્થથી ઉત્પન્ન કોઈ રીતે થઈ શકવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાન સ્વરૂપપણું એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને તેના અભાવવાળું મુખ્ય લક્ષણ જડનું છે. તે બન્નેનો અનાદિ સહજ સ્વભાવ છે. આ તથા બીજાં તેવાં સહસ્રગમે પ્રમાણો આત્માને નિત્ય પ્રતિપાદન કરી શકે છે. તેમ જ તેનો વિશેષ વિચાર કર્યે સહજ સ્વરૂપ નિત્યપણે આત્મા અનુભવવામાં પણ આવે છે. જેથી સુખદુઃખાદિ ભોગવનાર, તેથી નિવૃત્તનાર, વિચારનાર, પ્રેરણા કરનાર એ આદિ ભાવો જેના વિદ્યમાનપણાથી અનુભવમાં આવે છે, તે આત્મા મુખ્ય ચેતન લક્ષણવાળો છે; અને તે ભાવે કરી તે સર્વકાળ રહી શકે એવો નિત્ય પદાર્થ છે, એમ માનવામાં કંઈ પણ દોષ કે બાધ જણાતો નથી, પણ સત્યનો સ્વીકાર થવા રૂપ ગુણ થાય છે.

પ્ર. તે કંઈ કરે છે ?

ઉ. જ્ઞાનદશામાં પોતાના સ્વરૂપના યથાર્થબોધથી ઉત્પન્ન થયેલી દશામાં તે આત્મા નિજભાવનો એટલે જ્ઞાન, દર્શન, (યથાસ્થિત નિર્ધાર) અને સહજ સમાધિ પરિણામનો કર્તા છે, અજ્ઞાનદશામાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ આદિ પ્રકૃતિનો કર્તા છે, અને તે ભાવનાફળનો ભોક્તા થતાં પ્રસંગવસાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થનો નિમિત્તપણે કર્તા છે. અર્થાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થના મૂળ દ્રવ્યનો તે કર્તા નથી, પણ તેને આકારમાં લાવવા રૂપ ક્રિયાનો કર્તા છે. એ જે પાછળ તેની દશા કહી તેને જૈન કર્મ કહે છે; વેદાંત ભ્રાંતિ કહે છે; તથા બીજા પણ તેને અનુસરતા એવા શબ્દ કહે છે. વાસ્તવ્ય વિચાર કર્યેથી આત્મા ઘટપટાદિનો તથા ક્રોધાદિનો કર્તા થઈ શકતો નથી; માત્ર નિજસ્વરૂપ એવા જ્ઞાન પરિણામનો જ કર્તા છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

પ્ર. તેને કર્મ નડે છે ?

ઉ. અજ્ઞાનભાવથી કરેલાં કર્મ પ્રારંભ કાળે બીજરૂપ હોઈ વખતનો યોગ પામી ફળરૂપ વૃક્ષપરિણામે પરિણમે છે; અર્થાત્ તે કર્મો આત્માને ભોગવવાં પડે છે, જેમ અગ્નિના સ્પર્શે ઉષ્ણપણાનો સંબંધ થાય છે; અને તેનું સ્હેજે વેદના રૂપ પરિણામ થાય છે, તેમ આત્માને ક્રોધાદિભાવના કર્તાપણાએ જન્મ-જરા-મરણાદિ વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે, આ વિચારને તમે વિશેષ પણ વિચારશો, અને તે પરત્વે જે કંઈ પ્રશ્ન થાય તે લખશો, કેમકે જે પ્રકારને સમજી તેથી નિવૃત્ત થવા રૂપ કાર્ય કર્યે જીવને મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્ર. એમ વાંચવામાં આવ્યું કે માણસ દેહ છોડી કર્મ પ્રમાણે જનાવરોમાં અવતરે, પથરો પણ થાય, ઝાડ પણ થાય, આ બરાબર છે ?

ઉ. દેહ છોડી ઉપાર્જિત પ્રમાણે જીવની ગતિ થાય છે, તેથી તે તિર્યંચ (જનાવર) પણ થાય છે અને પૃથ્વીકાય એટલે પૃથ્વી રૂપ શરીર ધારણ કરી બાકીની બીજી ચાર ઇન્દ્રિયોવિના કર્મ ભોગવવાનો જીવને પ્રસંગ પણ આવે છે; તથાપિ તે કેવળ પથ્થર કે પૃથ્વી થઈ જાય છે, એવું કાંઇ નથી. પથ્થરરૂપ કાયા ધારણ કરે અને તેમાં પણ અવ્યક્તપણે જીવ જીવપણે જ હોય છે. બીજી ચાર ઇન્દ્રિયોનું ત્યાં અવ્યક્ત (અપ્રગટ) પણું હોવાથી પૃથ્વીકાયરૂપ જીવ કહેવા યોગ્ય છે. અનુક્રમે તે કર્મ ભોગવી જીવ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે, ફક્ત પથ્થરનું દળ પરમાણુ રૂપે રહે છે, પણ જીવ તેમાં સંબંધથી આવ્યો જવાથી આહારાદિ સંજ્ઞા તેને હોતી નથી, અર્થાત્ કેવળ જડ એવો પથ્થર જીવ થાય છે એવું નથી. કર્મના વિષમપણાથી ચાર ઇન્દ્રિયોનો પ્રસંગ અવ્યક્ત થઈ ફક્ત એક સ્પર્શેન્દ્રિયપણે દેહનો પ્રસંગ જીવને જે કર્મથી થાય છે, તે કર્મ ભોગવતાં તે પૃથ્વી

આદિમાં જન્મે છે, પણ કેવળ પૃથ્વીરૂપ કે, પથ્થરરૂપ થઈ જતો નથી. જનાવર થતાં કેવળ જનાવર પણ થઇ જતો નથી. દેહ છે તે, જીવને વેષધારીપણું છે, સ્વરૂપપણું નથી.

કેવળ પથ્થર કે કેવળ પૃથ્વી કંઇ કર્મના કર્તા નથી. તેમાં આવીને ઉપજેલો એવો જીવ કર્મનો કર્તા છે, અને તે પણ દૂધ અને પાણીની પેઠે છે. જેમ તે બન્નેનો સંયોગ થતાં દૂધ તે દૂધ છે અને પાણી તે પાણી છે, તેમ એકેન્દ્રિયાદિ કર્મબંધે જીવને પથ્થરપણું, જડપણું જણાય છે, તો પણ તે જીવ અંતર તો જીવપણે જ છે; અને ત્યાં પણ તે આહારભયાદિ સંજ્ઞાપૂર્વક છે, જે અવ્યક્ત જેવી છે.

પ્ર. અમુક માણસ મોક્ષ પામ્યા છે તે શાથી મનાય ?

ઉ. અત્યંત સંસારદશા પરિક્ષીણ, જેની થઇ છે, તેનાં વચનો આવાં હોય, આવી તેની ચેષ્ટા હોય, એ આદિ અંશે પણ પોતાના આત્મામાં અનુભવ છે; અને તેને આશ્રયે તેના મોક્ષ પરત્વે કહેવાય, અને ઘણુંકરીને તે યથાર્થ હોય એમ માનવાનાં પ્રમાણો પણ શાસ્ત્રાદિથી જાણી શકાય.

પ્ર. મોક્ષ મળશે કે નહીં તે આ ભવમાં જણાય ?

ઉ. એક દોરડીના ઘણા બંધથી હાથ બાંધવામાં આવ્યો હોય, તેમાંથી અનુક્રમે જેમ જેમ બંધ છોડવામાં આવે, તેમ તેમ તે બંધના સંબંધની નિવૃત્તિ અનુભવમાં આવે છે, અને તે દોરડી વળ મૂકી છૂટી ગયાના પરિણામમાં વર્તે છે એમ, જણાય છે,–અનુભવાય છે. તેમ જ અજ્ઞાનભાવના અનેક પરિણામરૂપ બંધનો પ્રસંગ આત્માને છે તે, જેમ જેમ છૂટે છે, તેમ તેમ મોક્ષનો અનુભવ થાય છે; અને તેનું ઘણું જ અલ્પપણું જ્યારે થાય છે ત્યારે, સહેજે આત્મામાં નિજભાવ પ્રકાશી નીકળીને અજ્ઞાનભાવરૂપ બંધથી છૂટી

શકવાનો પ્રસંગ છે;—એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેમ જ કેવળ અજ્ઞાનાદિ ભાવથી નિવૃત્તિ થઇ કેવળ આત્મભાવ આ જ દેહને વિષે સ્થિતિમાન છતાં પણ આત્માને પ્રગટે છે, અને સર્વ સંબંધથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું અનુભવમાં આવે છે, અર્થાત્ મોક્ષપદ આ દેહમાં પણ અનુભવમાં આવવા યોગ્ય છે.

પ્ર. હવે પછી શો જન્મ થશે તે અને પહેલાં કયો ભવ હતો તે જણાય ?

ઉ. તેમ બની શકે. નિર્મળજ્ઞાન જેનું થયું હોય તેને તેવું બનવું સંભવે છે. વાદળાં વગેરેનાં ચિહ્નો પરથી વરસાદનું અનુમાન થાય છે, તેમ આ જીવની આ ભવની ચેષ્ટા ઉપરથી તેનાં પૂર્વકારણ કેવાં હોવાં જોઇએ, તે પણ સમજી શકાય; થોડે અંશે વખતે સમજાય. તેમજ તે ચેષ્ટા ભવિષ્યમાં કેવું પરિણામ પામશે તે પણ તેના સ્વરૂપ ઉપરથી જાણી શકાય; અને તેને વિશેષ વિચારતાં કેવો ભવ થવો સંભવે છે, તેમ જ કેવો ભવ હતો, તે પણ વિચારમાં સારી રીતે આવી શકવા યોગ્ય છે.

પ્ર. ધર્મ ઉત્તમ શાથી મનાય ?

ઉ. પ્રમાણથી જ ઉત્તમ-અનુત્તમ જણાય છે. જે ધર્મ સંસાર પરિક્ષીણ કરવામાં સર્વથી ઉત્તમ હોય, અને નિજ સ્વભાવમાં સ્થિતિ કરાવવાને બળવાન હોય તે જ ઉત્તમ, અને તે જ બળવાન છે.

પ્ર. આર્ય ધર્મ તે શું ?

ઉ. આર્ય ધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં સૌ પોતાના પક્ષને આર્ય ધર્મ કહેવા ઇચ્છે છે. જૈન જૈનને, બૌદ્ધ બૌદ્ધને, વેદાંતી વેદાંતને આર્ય ધર્મ કહે એમ સાધારણ છે. તથાપિ જ્ઞાની પુરુષો તો જેથી આત્માને નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એવો જે આર્ય (ઉત્તમ) માર્ગ તેને આર્ય ધર્મ કહે છે, ને એમ જ યોગ્ય છે.

પ્ર. અભણને ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે ખરો કે ?

ઉ. ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ છે. જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે. અક્ષરજ્ઞાન ન હોય તેને અભણ કહ્યો હોય, તો તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે, એવું કાંઇ છે નહીં. જીવ માત્ર જ્ઞાનસ્વભાવી છે. ભક્તિના બળે જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે. નિર્મળ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ થાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનની આવૃત્તિ થયા વિના સર્વથા મોક્ષ હોય એમ મને લાગતું નથી; અને જ્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય ત્યાં સર્વ ભાષા (લિપિ) જ્ઞાન સમાય એમ કહેવાની પણ જરૂર નથી. ભાષાજ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે તે જેને ન હોય તેને આત્મજ્ઞાન ન થાય, એવો કાંઇ નિયમ સંભવતો નથી.

ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે અભિપ્રાય

ભરતખંડમાં મહાત્માઓએ જેવો ધર્મ શોધ્યો છે–વિચાર્યો છે–તેવો ધર્મ બીજા દેશથી વિચારાયો નથી, એમ તો એક અલ્પ અભ્યાસે સમજી શકાય તેવું છે. તેમાં (ખ્રિસ્તી ધર્મમાં) જીવનું સદા પરવશપણું કહ્યું છે, અને મોક્ષમાં પણ તે દશા તેવી જ રાખી છે. જીવના અનાદિસ્વરૂપનું વિવેચન જેમાં યથાયોગ્ય નથી, કર્મ સંબંધી વ્યવસ્થા અને તેની નિવૃત્તિ પણ યથાયોગ્ય કહી નથી, તે ધર્મ વિષે મારો અભિપ્રાય સર્વોત્તમ તે ધર્મ છે, એમ થવાનો સંભવ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મેં જે ઉપર કહ્યા તેવા પ્રકારનું યથાયોગ્ય સમાધાન દેખાતું નથી.

પ્ર. બુદ્ધદેવ મોક્ષ પામ્યા નથી એનો શું આધાર છે ?

ઉ. તેનાં શાસ્ત્ર–સિદ્ધાંતોને આશ્રયે. જે પ્રમાણે તેમનાં શાસ્ત્ર–સિદ્ધાંતો છે, તે જ પ્રમાણે જો તેમનો અભિપ્રાય હોત તો તે અભિપ્રાય પૂર્વાપર વિરુદ્ધ પણ દેખાય છે; અને તે લક્ષણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનનું નથી.

સંપૂર્ણ જ્ઞાન જો ન હોય તો સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ નાશ પામવા

સંભવિત નથી. જ્યાં તેમ હોય ત્યાં સંસારનો સંભવ છે, એટલે કેવળ મોક્ષ તેને હોય એમ કહેવું બની શકે એવું નથી.

પ્ર. વેદ કોણે કર્યા ? તે અનાદિ છે ? અનાદિ એટલે શું ?

ઉ. ઘણા કાળ પહેલાં વેદ થયેલા સંભવે છે.

પુસ્તકપણે કોઈ શાસ્ત્ર અનાદિ નથી; તેમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે તો સૌ શાસ્ત્ર અનાદિ છે; કેમકે તેવા તેવા અભિપ્રાય જુદા જુદા જીવો જુદે જુદે રૂપે કહેતા આવ્યા છે. એ એમજ સ્થિતિ સંભવે છે, ક્રોધાદિભાવ પણ અનાદિ છે. અને ક્ષમાદિભાવ પણ અનાદિ છે. હિંસાદિ ધર્મ પણ અનાદિ છે, અને અહિંસાદિ ધર્મ પણ અનાદિ છે. માત્ર જીવને હિતકારી શું છે ? એટલું વિચારવું કાર્યરૂપ છે. અનાદિ તો બે ય છે. પછી ક્યારેક ઓછા પ્રમાણમાં અને ક્યારેક વિશેષ પ્રમાણમાં કોઈનું બળ હોય છે.

પ્ર. બધા ધર્મોની ઉત્પત્તિ શું વેદમાંથી થઈ છે ?

ઉ. બધા ધર્મોની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી થવી સંભવતી નથી. વેદમાં જેટલું જ્ઞાન કહ્યું છે તેથી સહસ્રગણા આશયવાળું જ્ઞાન શ્રી તીર્થંકરાદિ મહાત્માઓએ કહ્યું છે એમ મારા અનુભવમાં આવે છે, અને તેથી હું એમ જાણું છું કે, અલ્પ વસ્તુમાંથી સંપૂર્ણ વસ્તુ થઈ શકે નહીં; એમ હોવાથી વેદમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહેવી ઘટતી નથી. વૈષ્ણવાદિ સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ તેના આશ્રયથી માનતાં અડચણ નથી. જૈન બૌદ્ધના છેલ્લા મહાવીરાદિ મહાત્માઓ થયા પહેલાં, વેદ હતા એમ જણાય છે; તેમ તે ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથ છે એમ પણ જણાય છે, તથાપિ જે કંઇ પ્રાચીન હોય તે જ સંપૂર્ણ હોય કે સત્ય હોય એમ પણ કહી શકાય નહીં, અને પાછળથી ઉત્પન્ન થાય તે

અસંપૂર્ણ અને અસત્ય હોય એમ કહી શકાય નહીં. બાકી વેદ જેવો અભિપ્રાય અને જૈન જેવો અભિપ્રાય અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. સર્વ ભાવ અનાદિ છે; માત્ર રૂપાંતર થાય છે કેવળ ઉત્પત્તિ કે કેવળ નાશ થતો નથી. વેદ, જૈન અને બીજાઓના અભિપ્રાય અનાદિ છે, એમ માનવામાં અડચણ નથી; ત્યાં પછી વિવાદ શાનો રહે? **તથાપિ એ સૌમાં વિશેષ બળવાન, સત્ય અભિપ્રાય કોનો કહેવાય છે, તે વિચારવું એ અમને તમને સૌને યોગ્ય છે.**

પ્ર. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર કોણ?

ઉ. પુરાણમાં જે પ્રકારે તેમનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પ્રકારે સ્વરૂપ છે, એમ માનવા વિષેમાં મારું વલણ નથી.

ગીતા સંબંધી અભિપ્રાય

ગીતા વેદવ્યાસજીનું કહેલું પુસ્તક ગણાય છે; અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને તેનો બોધ કર્યો હતો માટે મુખ્યપણે કર્તા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય છે. ગ્રંથ શ્રેષ્ટ છે તેવો ભાવાર્થ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. **ભગવદ્‌ગીતામાં પૂર્વાપર વિરોધ છે, તે અવલોકવા આપેલ છે. પૂર્વાપર શું વિરોધ છે? તે અવલોકનથી જણાઈ આવશે. પૂર્વાપર અવિરોધ એવું દર્શન, એવાં વચન તે વીતરાગનાં છે.**

પ્ર. કૃષ્ણાવતાર ને રામાવતાર ખરી વાત છે? એ સાક્ષાત્ ઈશ્વર હતા? તેના અંશ હતા? તેમને માનીને મોક્ષ ખરો?

ઉ. બન્ને મહાત્મા પુરુષ હતા, એવો તો મને પણ નિશ્ચય છે. આત્મા હોવાથી બન્ને ઈશ્વર હતા. **સર્વ આવરણ, તેમને મટયાં હોય તો તેનો મોક્ષ પણ માનવામાં વિવાદ નથી.** ઈશ્વરનો અંશ

કોઈ જીવ છે એમ મને તો લાગતું નથી, કેમકે તેને વિરોધ આપતાં એવાં હજારો પ્રમાણ દષ્ટિમાં છે. ઈશ્વરનો અંશ જીવને માનવાથી બંધ-મોક્ષ બધાં વ્યર્થ થાય. કેમકે ઈશ્વર જ અજ્ઞાનાદિનો કર્તા થયો અને અજ્ઞાનાદિનો જે કર્તા થાય તેને પછી સહેજે અનૈશ્વર્યપણું પ્રાપ્ત થાય, ને ઈશ્વરપણું જ ખોઇ બેસે; અર્થાત્ ઉલટું જીવના સ્વામી થવા જતાં ઈશ્વરને નુકશાન ખમવાનો પ્રસંગ આવે તેવું છે. તેમ જીવને ઈશ્વરનો અંશ માન્યા પછી પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય શી રીતે લાગે ? કેમકે તે જાતે તો કંઇ કર્તા-હર્તા હરી શકે નહીં. એ આદિ વિરોધેથી ઈશ્વરના અંશ તરીકે કોઈ જીવને સ્વીકારવાની પણ મારી બુદ્ધિ થતી નથી. તો પછી શ્રીકૃષ્ણ કે રામ જેવા મહાત્માને તેવા યોગમાં ગણવાની બુદ્ધિ કેમ થાય ? તે બન્ને અવ્યક્ત ઈશ્વર હતા એમ માનવામા અડચણ નથી; તથાપિ તેમને વિષે સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય પ્રગટયું હતું કે કેમ તે વાત વિચારવા યોગ્ય છે. તેમને માનીને મોક્ષ ખરો કે ? એનો ઉત્તર સહજ છે. જીવને સર્વ રાગ-અજ્ઞાનનો અભાવ અર્થાત્ તેથી છૂટવું તે મોક્ષ છે. તે જેના ઉપદેશે થઇ શકે તેને માન્યે અને તેવું પરમાર્થ સ્વરૂપ વિચારી સ્વાત્માને વિષે પણ તેવી જ નિષ્ઠા થઈ, તે જ મહાત્માના આકારે પ્રતિષ્ઠાન થાય ત્યારે મોક્ષ થવો સંભવે છે. બાકી બીજી ઉપાસના કેવળ મોક્ષનો હેતુ નથી તેના સાધનનો હેતુ થાય છે, તે પણ નિશ્ચય થાય જ એમ કહેવા યોગ્ય નથી.

અક્ષરધ્યાનાદિને વિષે થતા ભાસ સંબંધી અભિપ્રાય

'અક્ષરધ્યાનાદિને વિષે થતા ભાસ વિષે મુંબઈથી કાગળ મળ્યો છે. હાલ બીજો તે વિષેની વિગતનો અત્રે કાગળ મળ્યો છે. તે તે ભાસ થવા સંભવે છે.........આત્માના કંઇ ઉજ્વળપણાને અર્થે તે સાધન ઉપકારી છે એ સિવાય બીજી રીતે ઘણું કરીને ઉપકારી નથી; એટલું લક્ષ રાખવું યોગ્ય છે.

સમદર્શિતા વિષે વિચાર

વસ્તુમાત્રને જે રૂપે, જે ભાવે હોય તે રૂપે, તે ભાવે સમદર્શી દેખે, જાણે, જણાવે. ઉપાદેયને ઉપાદેયરૂપે દેખે, જાણે, જણાવે. પણ સમદર્શી આત્મા તે બધામાં મારાપણું, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ, રાગ દ્વેષ ન કરે. સુગંધ દેખી પ્રિયપણું ન કરે; દુર્ગંધ દેખી અપ્રિયતા-દુર્ગંછા ન આણે. સારું ગણાતું દેખી આ મને હોય તો ઠીક એવી ઇચ્છા બુદ્ધિ ન કરે. માઠું ગણાતું દેખી આ મને ન હોય તો ઠીક એવી અનિચ્છા બુદ્ધિ ન કરે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ-સંજોગોમાં સારું-માઠું, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ, ઇષ્ટાનિષ્ટપણું ન કરતાં તેમાં સમવૃત્તિએ અર્થાત્ પોતાના સ્વભાવે, રાગ-દ્વેષ રહિતપણે રહેવું એ સમદર્શિતા.

શાતા-અશાતા, જીવન-મૃત્યુ, સુગંધ-દુર્ગંધ, સુસ્વર-દુસ્વર, રૂપ-કુરૂપ. શીત-ઉષ્ણ, આદિમાં હર્ષ-શોક, રતિ-અરતિ, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ-પણું, આર્તધ્યાન ન વર્તે તે સમદર્શિતા.

સમદર્શિતા હોય તો અહિંસાદિ વ્રત હોય
સમદર્શિતા ન હોય તો અહિંસાદિ વ્રત ન હોય
અહિંસાદિ વ્રત ન હોય તો સમદર્શિતા ન હોય
અહિંસાદિ વ્રત હોય તો સમદર્શિતા હોય
જેટલે અંશે સમદર્શિતા તેટલે અંશે અહિંસાદિ વ્રત અને
જેટલે અંશે અહિંસાદિ વ્રત તેટલે અંશે સમદર્શિતા.

હિંસા, અસત્ય, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહનો પરિહાર સમદર્શીને વિષે અવશ્ય હોય. અહિંસાદિવ્રત ન હોય તો સમદર્શીપણું ન સંભવે. સમદર્શિતા અને અહિંસાદિવ્રતોને કાર્ય કારણ અવિનાભાવિ અને અન્યોન્યાશ્રય સંબંધ છે. એક ન હોય તો બીજું ન હોય, અને બીજું ન હોય તો પહેલું ન હોય.

સમદર્શીપણું એટલે લૌકિકભાવનો સમાનભાવ, અભેદભાવ, એકસરખી બુદ્ધિ, નિર્વિશેષપણું નહીં; અર્થાત્ કાચ અને હીરો એ બે સમાન ગણવા, અથવા સત્શ્રુત અને અસત્શ્રુતમાં સમપણું ગણવું, અથવા સદ્ધર્મ અને અસદ્ધર્મમાં અભેદ માનવો, અથવા સદ્ગુરુ અને અસદ્ગુરુને વિષે એકસરખી બુદ્ધિ રાખવી, અથવા સદ્દેવ અને અસદ્દેવને વિષે નિર્વિશેષપણું દાખવવું અર્થાત્ બન્નેને એક સરખા ગણવા ઇત્યાદિ સમાનવૃત્તિ એ સમદર્શિતા નહીં, એ તો આત્માની મૂઢતા, વિવેકશૂન્યતા, વિવેકવિકળતા. સમદર્શી સતને સત્ જાણે, બોધે; અસતને અસત્ જાણે, નિષેધે; સત્શ્રુતને સત્શ્રુત જાણે, બોધે; કુશ્રુતને કુશ્રુત જાણે, નિષેધે; સદ્ધર્મને સદ્ધર્મ જાણે, બોધે; અસદ્ધર્મને અસદ્ધર્મ જાણે, નિષેધે; સદ્ગુરુને સદ્ગુરુ જાણે, બોધે; અસદ્ગુરુને અસદ્ગુરુ જાણે, નિષેધે; સદ્દેવને સદ્દેવ જાણે, બોધે; અસદ્દેવને અસદ્દેવ જાણે, નિષેધે; ઇત્યાદિ જે જેમ હોય તેને તેમ દેખે, જાણે પ્રરૂપે, તેમાં રાગદ્વેષ, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ ન કરે; એ પ્રકારે સમદર્શીપણું સમજવું.

જૈન દર્શન સંબંધી

જે પૂર્ણ દર્શન વિષે અત્રે કહેવાનું છે તે જૈન એટલે વિરાગીનાં સ્થાપન કરેલાં દર્શન વિષે છે. એના બોધદાતા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હતા; કાળભેદ છે તો પણ એ વાત સૈદ્ધાંતિક જણાય છે. દયા, બ્રહ્મચર્ય, શીલ, વિવેક, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, ક્રિયાદિ એના જેવાં એકે પૂર્ણ નથી. તેની સાથે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન, તેની કોટીઓ, જીવનાં ચ્યવન, જન્મ, ગતિ, વિગ્રહગતિ, યોનિદ્વારે, પ્રદેશ, કાલ, તેનાં સ્વરૂપ, એ વિષે એવો સૂક્ષ્મ બોધ છે કે જે વડે તેની સર્વજ્ઞતાની નિઃશંકતા થાય. કાળભેદે પરંપરામ્નાયથી કેવળજ્ઞાનાદિ જ્ઞાનો જોવામાં નથી આવતાં છતાં જે જે જિનેશ્વરનાં કહેલાં સૈદ્ધાંતિક વચનો છે તે અખંડ છે, તેઓના કેટલાક સિદ્ધાંતો એવા સૂક્ષ્મ છે કે જે એકેકો વિચારતાં આખી જિંદગી વહી જાય.

સઘળા ધર્મમતોના વિચાર જિનપ્રણીત તત્ત્વામૃત સિંધુ આગળ એક બિંદુરૂપ પણ નથી. જૈન મત જેણે જાણ્યો અને સેવ્યો તે કેવળ નિરાગી અને સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે. એના પ્રવર્તકો કેવા પવિત્ર પુરુષો હતા ? એના સિદ્ધાંતો કેવા અખંડ સંપૂર્ણ અને દયામય છે ? એમાં દૂષણ તો કાંઇ છે જ નહીં. કેવળ નિર્દોષ તો માત્ર જેનું દર્શન છે એવો એકે પારમાર્થિક વિષય નથી કે જે જૈનમાં નહિ હોય અને એવું એકે તત્ત્વ નથી કે જે જૈનમાં નથી; એક વિષયને અનંતભેદે પરિપૂર્ણ કહેનાર તે જૈનદર્શન છે. પ્રયોજનભૂત તત્ત્વ એના જેવું ક્યાંય નથી. એક દેહમાં બે આત્મા નથી; તેમ આખી સૃષ્ટિમાં બે જૈન એટલે જૈનની તુલ્ય બીજું દર્શન નથી. આમ કહેવાનું કારણ શું ? તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નિરાગીતા, અને જગત્ હિતૈષિતા.

અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર

(હરિગીત-છંદ)

બહુ પુણ્યકેરા પુંજથી, શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તો યે અરે ! ભવચક્રનો, આંટો નહીં એકે ટળ્યો;
સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે, લેશ એ લક્ષે લહો,
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે, કાં અહો રાચી રહો ?

લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં, શું વધ્યું તે તો કહો ?
શું કુટુંબ કે પરિવારથી, વધવાપણું એ નય ગ્રહો;
વધવાપણું સંસારનું, નર દેહને હારી જવો,
એનો વિચાર નહીં અહોહો ! એક પળ તમને હવો !!!

નિર્દોષ સુખ નિર્દોષ આનંદ, લ્યો ગમે ત્યાંથી ભલે,
એ દિવ્ય શક્તિમાન જેથી, જંજીરેથી નીકળે;
પરવસ્તુમાં નહિ મુંઝવો, એની દયા મુજને રહી,
એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ દુઃખ તે સુખ નહીં.

હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
કોના સંબંધે વળગણા છે ? રાખું કે એ પરિહરું ?
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યાં,
તો સર્વ આત્મિકજ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યાં.

તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું, સત્ય કેવળ માનવું ?
નિર્દોષ નરનું કથન માનો, 'તેહ' જેણે અનુભવ્યું;
રે ! આત્મ તારો ! આત્મ તારો ! શીઘ્ર એને ઓળખો,
સર્વાત્મમાં સમદૃષ્ટિ દ્યો, આ વચનને
હૃદયે લખો.